

П. К. КОВАЧЕВА (Велико Търново)

СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ СЪС СУФИКСИ -ОСТЬ И -ОТА В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ И ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Съществителните имена в произведенията на Евтимий Търновски са все още слабо проучени. Досега върху тях се е спирал по-подробно само полският славист Й. Русек в изследването си „Промени в лексиката на българския език и отношението на Патриарх Евтимий към тях“.¹

Почти същото може да се каже и за съществителните в творчеството на най-плодовития Евтимиев ученик Григорий Цамблак. Проучени са единствено сложните съществителни в Житие на Стефан Дечански² и някои съществителни в Похвално слово за Евтимий³ и в Мъчение на Йоан Нови.⁴

Предмет на настоящото изследване са най-типичните представители на абстрактната лексика в произведенията на Евтимий и Цамблак, съществителните със суфикс -ость и -ота. Абстрактните съществителни са присъщи преди всичко на книжовната форма на езика, затова в образците на средновековната книжовна реч, каквито са и творбите на Евтимий и Цамблак, тяхното присъствие е напълно естествено. Те засилват по своеобразен начин абстрактността на художествения текст, към което съзнателно се стреми литературата на Средновековието.⁵

Съпоставителната характеристика на съществителните със суфикси -ость и -ота у двамата писатели се извършва на базата на техния лек-

¹ Търновска книжовна школа 1371—1971. Международен симпозиум, 11—14 окт. 1971 г., С., 1974, с. 179—196.

² Вж. дисертационния труд на М. Тихова, Езиково-стилни особености в творчеството на Евтимиевите приемници—Григорий Цамблак, Константин Костенечки и Йоасаф Бдински. Велико Търново, 1975.

³ Ив. Гълъбов. Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език от края на XIV в. — В: П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 77—90; А. Давидов. Към лексикалната характеристика на Похвално слово за Евтимий и Мъчение на Йоан Нови от Григорий Цамблак. — В: Търновска книжовна школа..., с. 477—499.

⁴ А. Давидов. Цит. съч., с. 477—499.

⁵ Д. С. Лихачев. Некоторые задачи изучения южнославянского влияния в России. Доклад на IV Международном съезде славистов. М., 1958, с. 28—30; Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 79.

семен състав и семантиката. Връзката на Евтимий и Цамблук със старобългарския език в това отношение се разкрива чрез сравнение с класическите старобългарски паметници⁶ и с произведенията на старобългарските писатели — Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Презвитер Козма, Черноризец Храбър.⁷

Наблюденията са направени върху всички словоупотреби на съществителните на *-остъ* и *-ота* в 22 произведения на Евтимий (4 жития, 4 похвални слова, 4 послания, 4 литургии, 5 молитви, 1 служба)⁸ и в 12 произведения на Цамблук (2 жития, 2 похвални слова, 7 проповеди, 1 разказ).⁹

Известно е, че творбите на Евтимий и Цамблук са достигнали до нас в по-късни преписи, което е сериозна пречка за изследването на техния език. Затова при определяне окончателния брой на словоупотребите на съществителните се вземат под внимание не само основните, но и допълнителните преписи, използвани в изданието за извличане на разночетения.

Анализът на всички лексикални разночетения на разглежданите думи¹⁰ показва, че преписите на 22-те Евтимиеви произведения и на 6 Цамблуккови произведения¹¹ имат незначителни разночетения само при имената на *-остъ*.

* * *

В творбите на Евтимий са засвидетелствувани 32 лексеми на *-остъ* с 302 словоупотреби и 20 лексеми на *-ота* със 194 словоупотреби. У Цамблук лексемите на *-остъ* са 37 със 158 словоупотреби и 23 на *-ота* с 94 словоупотреби. Двойно по-големият брой словоупотреби на съществител-

⁶ Данните за съществителните на *-остъ* и *-ота* в класическите старобългарски паметници са взети преди всичко от докторската дисертация на Р. М. Цейтлин. Лексика старославянского языка (опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X—XI вв.). М., 1971, с. 226—245.

⁷ Данните са извлечени от всички издадени у нас и в чужбина произведения на старобългарските писатели. Пълни данни за съществителните на *-остъ* и *-ота* освен това са извлечени и от частично издадените или изобщо неиздадени произведения на Константин Преславски, като Учителното евангелие (всичките 51 беседи), Слова против арианите (всичките 4 слова), Черковното сказание, Послание за Пасха.

⁸ Материалът е екскерпиран от изданието на Е. Kałuźniacki. Werke des Patriarchen von Bulgarien Eutymius. Wien, 1901, p. 5—402 (съкр.—Калуж.) Не е екскерпирана само Литургията на Яков, която според повечето изследвачи не принадлежи на Евтимий.

⁹ Текстовете на произведенията са от следните издания: П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий. С., 1971, с. 112—232 (съкр.—Рус.—Гъл.); П. Русев, А. Давидов. Григорий Цамблук в старата румънска литература. С., 1966, с. 90—108 (съкр.—Рус.—Дав.); Б. Ангелов. Из старата българска, руска и сръбска литература. Т. I. С., 1958, с. 180—190 (съкр.—Англ.); А. И. Яцимирский. Из истории славянской проповеди в Молдавии. — Памятники древней письменности и искусства, CLXIII, ч. II, с. 15—63 (съкр.—Яцим.); Великия миней четин. Собрания всероссийскимъ митрополитомъ Макаріемъ. Изд. Археологической комиссиі, 8 и 14 септ., 26 окт. СПб., 1868—1886 (съкр.—Мак.); Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931, с. 433—436 (съкр.—Иванов); Житието на Стефан Дечански се цитира по подготовения за печат текст от колектив при Великотърновския университет. Основният препис от Рилския панегирик на Владислав Граматик — 1479 г. (съкр.—Грам.).

¹⁰ Фонетичните разночетения и изпусканията на думи не се вземат пред вид.

¹¹ Останалите 6 произведения на Цамблук са издадени по I препис.

ните у Евтимий при почти равен брой лексеми у двамата автори е обяснимо, тъй като анализираниите Евтимиеви произведения са двукратно повече от тези на Цамблак.

Общи за Евтимий и Цамблак са 25 лексеми на -остъ и 18 лексеми на -ота: благостъ (22:2),¹² бъдростъ (1:1), гръдостъ (4:2), доблестъ (4:2), дръдостъ (1:2), кротостъ (2:9), крѣпостъ (17:8), лютоствъ (2:4), мноствъ (52:18), мръзостъ (1:2), мждростъ (10:1), прѣмждростъ (32:22), радостъ (57:14), ръвностъ (23:9), свѣтълостъ (14:10), скоростъ (2:3) скждостъ (1:2), слабостъ (1:2), сладостъ (10:4), старостъ (4:4), сытостъ (9:2), твѣрдостъ (1:4), хытростъ (9:5), юностъ (8:7), нростъ (9:5), высота (18:13), дългота (11:6), доброта (16:8), красота (23:10), лѣпота (16:9), мокрота (4:1), нечнстота (8:3), нищета (5:6), простота (2:1), пѣстрота (1:1), работа (3:3), слѣпота (2:1), топота (6:1), тъщета (2:2), тѣснота (2:4), тагота (3:5), чнстота (27:7), шнрота (1:4).

В съчиненията на Евтимий се срещат 7 лексеми на -остъ и 2 на -ота, които липсват у Цамблак: бѣлостъ (2), грѣбостъ (1), жестостъ (1), лѣностъ (3), сватостъ (7), тажестъ (1), хочдостъ (1); нагота (1), щѣдрота (30). Обратно, от Цамблак са употребени 12 лексеми на -остъ и 5 на -ота, непознати на Евтимий: бръзостъ (2), горкѣствъ (1), дѣбелостъ (1), жалостъ (1), свѣростъ (1), лѣгкостъ (1), мрътвостъ (1), макъкостъ (1), тнхостъ (2), тънѣствъ (1), тънѣкостъ (1), тнѣствъ-тънѣкостъ (1),¹³ чѣстостъ (1), острота (4), поустота (2), соуѣта (1), соухота (1), нѣснота (1).

От лексемите на -остъ и -ота с най-голяма честота у Евтимий са: радостъ (57), мноствъ (54), прѣмждростъ (32), благостъ (22); щѣдрота (30), чнстота (27), красота (18), доброта, лѣпота, а у Цамблак: прѣмждростъ (22), мноствъ (18), радостъ (14), свѣтълостъ (10), высота (16), красота (10), лѣпота (9), доброта (8). По честота на лексемите със суфикси -остъ и -ота Евтимий стои по-близо до старобългарската класика. В класическите старобългарски паметници най-честотни са: мноствъ (215), радостъ (155); щѣдрота (37).¹⁴ Изненадващо е, че най-предпочитаната от Евтимий дума на -ота — щѣдрота — не е употребена нито веднѣж от неговия ученик Цамблак. Трябва да се вземе под внимание фактът, че щѣдрота се среща почти изключително в Литургиите и Молитвите на Евтимий, т. е. в онези жанрове, които Цамблак изобщо не разработва. В класическите старобългарски паметници лексемата щѣдрота е характерна също преди всичко за молитвения жанр — 26 от 37 нейни употреби са в Синайския

¹² Цифрите в скоби показват съотношението на словоупотребите на дадена лексема съответно в произведенията на Евтимий и Цамблак. Лексемите се дават според старобългарската норма, за да се избягват фонетичните различия между техните словоформи в отделните преписи.

¹³ Тъй като засега не може да се реши коя от двете форми — тънѣствъ или тънѣкостъ — е била употребена в първотекста на Житието, в нашето изследване те се третират като равностойни.

¹⁴ По данни на Р. М. Цейтлин. Цит. съч., с. 234, 244.

молитвеник. У старобългарските писатели щедрота се среща 3 пъти — в Учителното евангелие на Константин Преславски и в Слово за Света Троица на Климент Охридски. Зависимост от жанра на произведението се забелязва и при някои от останалите лексеми на -остъ и -ота у Евтимий. Така например радостъ, ръвностъ, свѣтълостъ, доброта, красота, чнстота са съсредоточени с малки изключения в житията, похвалните слова и Службата на Теофан, мнолостъ и благостъ — в литургиите и молитвите, сватостъ — в посланията.

Възниква въпросът, кои от съществителните на -остъ и -ота, срещани в класическите старобългарски паметници и в произведенията на старобългарските писатели, Евтимий и Цамблак пренасят в своите творби и кои са новите образувания? От употребените в произведенията на Евтимий лексеми на -остъ и -ота само 5 не са познати на класическите старобългарски паметници: гръжвостъ, мокрота, простота, пьстрота и тънота. Откриваме ги обаче в произведенията на старобългарските писатели или в достигналите до нас писмени паметници от старобългарски произход в преписи от чужда редакция.¹⁵ Лексемата гръжвостъ се среща у Йоан Екзарх, Константин Преславски, Презвитер Козма и Пандектите на Антиоха по руски препис от XI в.; лексемата мокрота — у Екзарх и в Светославовия изборник от 1073 г.; лексемата простота — у Екзарх и Козма; лексемата пьстрота — у Козма; лексемата тънота — в Синайския патерик по руски препис от XII в.

В сравнение с Евтимий у Цамблак трикратно повече лексеми със суфикси -остъ и -ота са непознати на класическите старобългарски паметници, а именно: врьзостъ, дебелостъ, свѣростъ, льгъкостъ, макъкостъ, тънотъ, тънъкостъ, частостъ; мокрота, острота, простота, пьстрота, тънота, ъснота. От изброените лексеми освен посочените вече при Евтимий мокротата, простота, пьстрота, тънота в произведенията на старобългарските писатели и в чуждите преписи на паметници от старобългарски произход се срещат и следните лексеми: врьзостъ — в Тринадесет слова на Григорий Назианзин по руския им препис от XI в., Ефремовска кормчая от XII в., Михановичев хомилиар от XIII—XIV в., острота — у Йоан Екзарх, Климент Охридски, в Синайския патерик по препис от XI в., Ефремовска кормчая от XII в., тънотъ — у Екзарх.

С лексемите льгъкостъ, макъкостъ, тънъкостъ положението е по-особено. В своите по-архаични варианти — льгостъ, макостъ и тънотъ — те са употребени по няколко пъти в най-старите преписи на Шестоднева и Богословието на Йоан Екзарх със същите или близки значения. Съществителни от словообразователния модел на льгъкостъ, макъкостъ, тънъкостъ, т. е. в състава на който да участва суфиксът -къ от произвеждащата прилагателна основа, не са известни на класическите старобъл-

¹⁵ А. Давидов. За някои аспекти при изучаването на старобългарската лексика. — В: Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“. Велико Търново. Т. 7. 1969—1970. С., 1970, с. 124.

гарски паметници.¹⁶ Съществителни на -ѣк-остъ няма и в най-старите преписи на произведенията на старобългарските писатели¹⁷ с единствено изключение на думата тръпѣкостъ от най-стария препис на Екзарховото Богословие.¹⁸ Преписът е руска редакция от XII—XIII в. и е много вероятно тръпѣкостъ да е била внесена от руския преписвач на мястото на тръпостъ от оригинала. Вариантът тръпостъ е засвидетелствуван в същия препис (гл. 25, с. 193). Относно появата на съществителните на -ѣк-остъ в българския език не разполагаме с повече данни, понеже българските писмени паметници след XII в. са все още слабо проучени в лексикално и словообразователно отношение. В Манасиевата хроника от XIV в. и в някои български текстове от XVII—XVIII в.¹⁹ думи от този модел не се срещат. Цамблаковото Житие на Стефан Дечански от XIV в. се оказва засега най-ранният български писмен паметник, в който са засвидетелствувани съществителни на -остъ, съдържащи в себе си суфикс -ѣкъ от произвеждащата адективна основа.

В Лексикона на Миклошич думата частостъ се среща най-рано в руски писмен паметник от XII в. От XIV в. са посочени два паметника, единият от които е Слова на Йоан Синайски. За тях Б. Цонев пише: „По правопис и по съдържание ръкописът изглежда на търновско произведение, и то писано преди Евтимия.“²⁰ Думата частостъ е употребена еднократно и в превода на Диалектиката на Йоан Дамаскин от XIV в.²¹

Също у Миклошич намираме лексемата дѣбелостъ, илюстрирана с примери от два сръбски паметника от XVI в. Непосредствено след нея стои извлеченото от Михановичевия хомилиар прилагателно дѣбелостънъ, което потвърждава по косвен начин съществуването на формата дѣбелостъ още през XIII в. А тъй като Михановичевият хомилиар е по всяка вероятност сръбски препис на старобългарски паметник (сборник) от Преславската школа,²² напълно възможно е прилагателното да е било употребено и в самия старобългарски оригинал. Наличието на прилагателното дѣбелостънъ в старобългарски оригинал е ново косвено доказателство, че съществителното дѣбелостъ е било познато на старобългарски език.

¹⁶ Вж. L. Sadnik, R. Aitzetmüller. Handwörterbuch zu den altkirchen slavischen Texten. Heidelberg, 1958, p. 196; A. Meillet. Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave, 2 éd. Paris, 1961, p. 281; T. Szymański. Słowotwórstwo rzeczownika w bułgarkich tekstach XVII—XVIII wieku. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963, p. 128.

¹⁷ В преписите на Шестоднева на Йоан Екзарх след XV в. са внесени вариантите: лѣгѣкостъ, макѣкостъ, рѣдѣкостъ, тѣнѣкостъ на мястото на: лѣгостъ, макостъ, рѣдостъ, тѣностъ от най-стария препис.

¹⁸ А. Попов. Богословие святого Иоанна Дамаскина въ переводе Иоанна Екзарха Болгарского. По харатейному списку. Московской синодальной библиотеки. М., 1878, Гл. 32, с. 223.

¹⁹ T. Szymański, Op. cit., p. 127—132.

²⁰ Б. Цонев. История на българския език. Т. I. С., 1940, с. 204.

²¹ E. Weiher. Die Dialektik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischer Übersetzung. Wiesbaden, 1969, p. 50a1.

²² Д. Иванова-Мирчева. Хомилиарът на Миханович. — Изв. Инст. за бълг. език, кн. XVI, 1968, с. 388, 390—391.

Без каквито и да било преки или косвени писмени доказателства от преди XIV в. остават до момента само двата хапакса *свѣрость* и *яснота*.²³ Дали двете думи са евентуални Цамблакови неологизми, е отговорно да се реши. Не трябва да се забравя, че те се срещат единствено в чужди преписи на произведенията на Цамблук. *Свѣрость* се среща в молдавски препис на Похвално слово за Георги от XV в. (Яцим. 20), а *яснота* — в руски препис на Похвално слово за Киприан от XVI в. (Анг. 188).

* * *

В болшинството си съществителните със суфикси *-ость* и *-ота* в произведенията на Евтимий и Цамблук пазят своето абстрактно значение, мотивирано от значението на прилагателната основа, от която са образувани. Тези съществителни назовават:

1. Човешки качества:

1. Вътрешни човешки качества: *благость* 'благост, добрина'²⁴ (Е, Ц);²⁵ *вълость* прен. 'непорочност, непоковареност' (Е): — Христѣанствѣнѣшии же Кѣнстантинѣи множицею съ писаніемъ того наказа прѣстатнѣи въ таковаго его безаконіа и неистовѣства. нѣ Моурниѣи никакоже въ вълость не възхотѣ прѣити (Калуж. 108); *бръзость* 'бързина' (Ц) — .. нѣ коупно възн текѣше, зрѣтеле бѣваахъ странному въхвдоу и възхваленію. іако ѿ сѣтищащѣихъ са бръзостн и веплъ, градоу потрастн са въсемоу (Яцим. 44); *грѣбость* 'невежество, неопитност' (Е) — Н о семь молниѣи просвѣтити се мыслию, не тѣчию же, нѣ и ннаа, еанка твоя вѣсть светость, могоущаа насъ ползевати и нашоу іако въ сѣна възбѣудити грѣбость, прошеніа сподобити (Калуж. 232); *грядость* 'горделивост, високомерие' (Е, Ц); *дебелость* 'грубост, недоеляност, несвършенство' (Ц) — Нѣ прѣвѣи прѣводителе, нан за еже еаннѣскаго ажыка же и оученіа не въ конецъ вѣдѣти, нан и за еже своего азыка дебелѣстн сѣбѣити, аже нѣдаша кнѣгы, неслѣжнн въ рѣчехъ явнша са и разумѣнн грѣчѣскыихъ писанн неслѣжнны (Рус.-Гъл. 29. 1); *доблѣсть* 'доблест, мъжество' (Е, Ц); *дрѣзость* 'дързост, смелост' (Е, Ц); *свѣрость* 'жестокост, свирепост' (Ц) — Сѣмн, лицемѣрнѣа црѣ ѿложнѣи кротѣсть. естѣственѣа покѣзѣаше свѣрость (Яцим. 20); *крѣпость* 'крѣпост, смиреност' (Е, Ц); *крѣпость* 'сила, мощ' (Е, Ц); *льгѣность* 'лекомислие' (Ц) — Тѣ же льсть

²³ Миклошич извлича *свѣрость* от руски псалтир от XVII в., а думата *яснота* не е фиксирана в нито един от речниците на старите славянски езици.

²⁴ С примери се илюстрират всички лексеми, които не са засвидетелствувани в класическите старобългарски паметници. От лексемите, засвидетелствувани в класическите старобългарски паметници, с примери се илюстрират онези, чиято семантика представлява интерес било по отношение на самите класически старобългарски паметници, било по отношение на другите лексеми със суфикси *-ость* и *-ота* от произведенията на Евтимий и Цамблук.

²⁵ Поставените в скоба, заедно или поотделно, съкращения Е, Ц означават, че думата пред тях се среща в произведенията на Евтимий и Цамблук едновременно или само в произведенията на единия.

БЫТИ ТАКОВАА НЕЩЕВААШЕ, НИЖЕ БѢ ТАКО ОУДОБНЫ БѢШЕ КЪ ПРѢВЪЖЕНІЮ, ЕЖЕ МНѡШН СТРАЖДАТЬ ЛѢГКОСТІЮ РАЗУМА (Грам. 24.5); ЛЮТОСТЬ ЖЕСТОКОСТЬ, СУРОВОСТЬ (Е) — ТѢ ЛЮТОСТІЮ И ЛЮКАВСТВОМ В СѢХ ПРѢВЪЗЫДЕ (Калуж. 108); МНОЛОСТЬ 'милость, състрадание' (Е, Ц); МѢДРОСТЬ 'мѣдрость' (Е, Ц); ПРѢМѢДРОСТЬ 'премѣдрость, мѣдрость' (Е, Ц); РѢВНОСТЬ 'стремяе, усърдіе' (Е, Ц); СКОРОСТЬ 'бѣрзина' (Е, Ц) — Он же еанко тому скоростъ вѣставъ и на мѣстѣ бывъ, обрѣте гробъ раскопанъ (Рус.-Дав. 30.5); ТѢРДОСТЬ 'тѣврдость, непреклонность' (Е, Ц); ТѢНОСТЬ 'проницательность, острота' (Ц) — Многа во твоя что подобаетъ пострадати, невѣжда сын и оумные лишень тѣноты (Грам. 61.2); ТѢНКОСТЬ 'проницательность, острота' (Ц) — Оумнаенное очима видѣніе и неутѣшимо слѣзамъ начинаніе, разоумѣти же се оумною тѣнъ костью (Грам. 58.14); ХЫТРОСТЬ 'умение, майсторство' (Е, Ц) — И врачемъ мнѡгы хытрости подвѣгъшемъ о того нщѣленн и не оуспѣшемъ ницѣже, мнѡжество младеньцѣ заклати рѣкоце (Калуж. 112); ВЫСОТА 'възвишеность, величіе' (Е, Ц) — Не встыдѣ се царскы высоты, не свѣе въ разнѣчныхъ недѣгѣхъ сѣрдѣно умывааше (Калуж. 259); ДОБРОТА 'доброта' (Е, Ц); НЕЧНОСТЬ 'поковареность, порочность' (Е, Ц) — И выноу праздника съходяще сѣ, всѣкоа нечноты дѣнствоуахѣу злобоу (Рус.-Гѣл. 34.5); ОСТРОТА 'острота, проницательность' (Ц) — Іако быти тому въ мѣсто онѣхъ лѣтъ обнаженію доволнѣ, остротѣ оумнѣн и желанію топлому и ѡтсѣдоу прѣвѣсходити аже въ такомъ любовѣдѣствен доволно прѣтѣружденныа (Рус.-Гѣл. 9.4); ПРОСТОТА 'простодушіе' (Е, Ц) — Непорочнѣ прѣвнѣа въ цѣломѣдрн и чнстотѣ, въ кротостн и простотѣ (Калуж. 173); СОУЕТА 'суета' (Ц); ТОПЛОТА 'топлота, сѣрдечность' (Ц); ЧНСТОТА 'непоковареность, непорочность' (Е, Ц); ШЕДРОТА фиг. 'щедрость, милосѣрдіе' (Е) — Оутрѣбы шѣдрѣть стежала еси, царне, къ всѣмъ въ кѣпѣ нищїимъ и бѣогымъ, расточнѣши ѡбнано злато свое (Калуж. 269):

2. Външні чѣвешкі качества: ДОБРОТА 'красота, хубость' (Е, Ц) — Въждѣлѣетъ царь добротѣ твоей (Калуж. 65, Мак. 409); КРАСОТА 'красота' (Е, Ц) — И таковоа лица красотѣ. свѣтлостъ же рѣда и сана (Яцим. 21); ЛѢПОТА 'красота, великолѣпіе' (Е, Ц) — Сѣло бѣ ѡт благоудныхъ и наудчнтыхъ сынъ, въсѣмн вѣдомъ бѣ и за прѣкрасное лѣпоты и възраста въ вѣннскыи нзѣнрает сѣ чннь (Кулаж. 173); ЧНСТОТА 'чнстота' (Е) — Сего радн о чнстотѣ тѣлеснѣн мнѡго ѡпастѣо тѣбѣ (Калуж. 222); СВѢТЛОСТЬ 'сїяніе, бляскъ' (Е, Ц) — На землю себе поврѣже, не могын свѣтлостъ и красотѣу онѣхъ съ дѣрзновѣніемъ зрѣти (Калуж. 68).

II. Състоянія, в коіто се намира или изпада чѣвек: БѢДРОСТЬ 'бѣдрость' (Е, Ц); ГОРЕСТЬ 'горест, мѣка' (Ц) — Стоуд ѡбѣать цѣ и не сѣтрѣпїмаа горѣсть (Яцим. 26); ЖАЛОСТЬ 'жалость' (Е); ЛѢНОСТЬ 'леность' (Е); ЛЮТОСТЬ 'парлнвость, болѣзненость' (Ц) — И еже дѣхати свободно не нмоу-

цнмн възходящее радн нз възнуѣ лютости (Грам. 40.2); радость 'радост' (Е, Ц); слабость 'слабость, беспомощность' (Е, Ц); сладость 'удовольствие, наслаждение' (Е, Ц) — Сладка оубо настожѣа жизнь, нж бесмрѣе възскож сладости сладчанше (Калуж. 27); скѣдость 'недостаточность, голод' (Е) — Н бѣ пнтаа са тѣмь, тѣлеснѣж нещощь малѡ вѣшаѣ н атрѣбѣа скѣдость испазнѣж (Калуж. 64); старость 'старость' (Е, Ц); сытость 'насыщение, удовлетворение' (Е) — Іако не довлѣти тѣмъ къ желанію сытости ѡтъ словесъ тѣмъ н вѣдѣніа ѡтѣць (Рус.-Гѣл. 47.3); тихость 'спокойствие' (Ц) — Не вознѣж нзмѣни са, тихостѣж лица благодѣтъ явлѣж (Рус.-Гѣл. 58.1); хоѹдость 'бедность' (Е) — Нашѣ хоѹдость не възможешн вѣдѣти въз ннѣшнѣнъ вѣкъ (Калуж. 18); юность 'младость' (Е, Ц); ярость 'ярость, гнев' (Е, Ц) — Ёднножъ же сътасаѣще са съ ннмь... яростѣж подвѣгше са, камене въземше, немнѡстнѣнъ того іакоже нногда прѣвомженника повнша (Калуж. 42); нагота 'босота' (Е) — Кто ны разлѣчнтъ ѡтъ любви Христовы? Скрѣзь, ли тѣснѡта, ли гонѣніе, ли голодъ, ли нагота, ли бѣда (Калуж. 165); нищета 'бедность, мизерия' (Е, Ц) — Ѡ, царю, недѡстоина твоего царствѣа възса аще н тѣмъаи жнтіа твоего воѹдѣтъ лѣта къ нищѣтъ Стефановѣ (Грам. 22.6); работа 'рабство' (Е, Ц) — Сжцнмь въз пѣвѣніи н работахъ н темннцахъ страждѣщнмъ свободѣтель н спасѣ покажи са (Калуж. 342); работа 'работа, труд' (Е) — Аште ли же н породнши, безмѣрна тебе обѣнмѣтъ печеніа н трѣдн, глагола же: двѣніа, повнѣніа... работы безчнслѣны (Калуж. 83); слѣпота 'заблуденность, заслепение' (Е, Ц) — Прїимѣте наказаніе, да не когда прогнѣвае са господь, н чюство прїимѣте своего заблѣжденіа н слѣпоты (Калуж. 48); тѣснѡта 'притеснение, мѣка' (Ц) — Снѣ довлѣствѣннъ Стефанъ тѣснѡтѣ срдца своего богу ёднному вѣдомо творе (Грам. 5.5); тѣснѡта 'затруднение, нужда' (Е, Ц) — Аще бо нынѣ в тѣснѡтѣ сын нищѣтнѣнъ н возрастѣ несовершеннѣнъ таковое дерзновѣніе явлѣешн (Мак. 19.18); тагота 'тяжесть, мѣка' (Е, Ц) — Ннже бѡ ѡбыче грьдынаа тагота възноснти іако на небо іліжъ нже сѣа стажав'шаго (Рус.-Гѣл. 8.5).

III. Качества и состоянія на предмети: вѣзость 'бѣззина' (Ц) — Съ гворѣ хлѣба къ подлежащѡму полю пѣшено бысть кѡло, обращеніемъ вѣзостн, на мнѡгы части раздѣанъ оуды (Яцим. 21), жестость 'трудность, непроходимость' (Е) — Н не възможе тамо царь понти стрѣмнны радн н жестостн мѣстны (Калуж. 18); мрѣтѡвость 'умиране, смѣрт' (Ц) — Кожа бо мѣртѡстн знаменіе естъ. іако останокъ ѹмер'шаго жнѡтна (Мак. 4.12); макѣкость 'мѣкость' (Ц) — Тамо снмь покои прїемати оустроенѣ... подаѣ на къждѡ дѣнь ѡбыла къ тѣхъ покою ключаемаа. копрѣнна т'каніа мѣгѡстн радн къ священннхъ пѣтѣнъ онѣхъ възлѣганіюу (Грам. 40.4); свѣтѣлость 'блѣсъкъ, сіяніе' (Е) — Ннчтоже естъ намъ ѡтъ нже въз Христа любви, ѡ сѣдѣа, прозѡланѣнше, нн злата мнѡгоцѣннаго свѣтѡстѣ, нн

каменіе многоцѣнныхъ любочѣстїе (Кулаж. 162); твѣрдость 'укрепеност, непрестѣпност' (Ц) — На чюднын же грядѣ прншѣд, недодумѣвааше къ прїетїю мѣста оубо твѣрдость зрѣ, ꙗкоже н кѣсть стрѣмнннамн горѣ н хлѣмвѣ вѣсокынхъ затворѣно н стѣнамн велѣнымы оукрѣплѣно (Иванов, 434; тѣнность 'лекота, изящество, финес' (Ц) — Н мрачнѣнша пачѣ, скѣрамн ндѣлашѣжѣтѣвныхъ. вѣздѣха естѣственѣа тѣнность тѣмнѣа прѣемшн сквара (Яцим. 18); частость 'многобройност' (Ц) — Страхъ вѣдрѣжаше вѣзѣхъ частостѣж послѣднѣн. оужасъ вѣдрѣжаше слышжѣннхъ (Яцим. 18); добротѣа 'красота, хубост' (Е, Ц) — Храмы его высокы же н дългы н краснѣ добротѣю (Калуж. 129); красота 'красота, хубост' (Е, Ц) — Н прнсно каменна добротѣа н велѣнчѣство велѣнчаншѣ прнѣварѣаетъ храмоу краснѣтоу (Грамм. 32.2); поустѣта 'пустѣта, безлюдност' (Е) — Фѣвдосїе естѣ сѣн, нже глѣбокѣа онѣа поустѣна прѣвѣн населн н жнлнше сѣдѣла члѣвѣкымъ, добродѣтелемъ ревннтель, ꙗже прѣжде радн поустѣты вѣсѣмъ пачѣ, ꙗ не члѣвѣкымъ прохѣдѣа (Рус.-Гѣл. 12.1); тагѣста 'тежест, тѣгло, ценност' (Ц) — Вѣзѣвѣаетъ томоу нменїа мнѣга вѣчнѣмоу н скровнѣца царскаа многѣ тагѣтѣ нмѣаа (Рус.-Гѣл. 21.1).

IV. Пространствени и временни отношения: высота 'височина' (Е, Ц), дълготѣа 'дължина' (Е, Ц), шнротѣа 'ширина' (Е, Ц) — Ут вѣнстрѣ оубо дълготѣоу мнѣгѣ н шнротѣ нмѣе, высотѣ же ꙗко н очн оутрѣждавати зрѣшѣмъ (Грамм. 32.1); дълготѣа 'продължителност' (Ц) — Такова бѣ естѣ наша вѣра... благодѣченїе же подаѣетъ жнтїю н дълготѣа лѣтоу (Рус.-Дав. 6.2).

V. Природни явления: соухѣта 'засуха, суша' (Ц) — Бѣздѣждїю нногда бѣвшоу велѣнкѣ н... ннже росы, ннже влагы слѣдѣ на землн вѣрѣтати сѣ, нзъ расцѣпльшн сѣ тон сѣхѣтоу н ꙗко ут горѣшѣа пѣцн дымѣ нспѣушати (Рус.-Гѣл. 44.1); ꙗснѣта 'яснѣта, безоблачност' (Ц) — Кто мн разрѣшнѣ мрачннн н глѣбокын сѣн облакѣ вѣтра, пакы ѿ ꙗснѣты свѣтлѣ покажете смнренїа зарю? (Англ. 188).

VI. Качества на животни: лютоствѣ 'жестокост, свирѣпост' (Ц) — Понеже толкнн горамъ верхы прѣхѣдѣатъ, обнѣщѣюще бѣздѣмнн... непрѣкоснѣнн сѣще еже ѿ лютоствн зѣвѣрен (Мак. 772).

Очебїйно е численѣто превѣзходство на съществнтелннѣ сѣс сѣфнксн -ѣствѣ и -ѣствѣ, означаващи чѣвѣшкн качества и сѣстояннѣ, в прнѣзведеннѣа на Евтнмїнн и Цамблѣа. Обѣясненнѣ за това трѣба да тѣрснм в заснленнѣа ннтерес на средновековннѣа писатѣлъ кѣмъ вѣтрѣшннѣа мнр на чѣвѣа. Следѣа да се уточнн, че в прнѣзведеннѣа на Евтнмїнн и Цамблѣа носнтелн на чѣвѣшкн качества сѣа н свѣтцнѣа, контѣа стѣат на граннѣцѣа междѣа земнѣто н небеснѣто, н бѣжѣственнѣа снлн — бѣг, ангѣлн н т. н.

Сѣществнтелннѣа на -ѣствѣ и -ѣствѣ у двѣмѣа писатѣлн разкрнват прѣдн вснчѣко положнтелнн вѣтрѣшнн чѣвѣшкн качества. Нѣгатнвннѣа стрѣнн на чѣвѣшкѣа лнчнѣст рѣако прнвлнчат внмѣаннѣто на Евтнмїнн и ѣще по-

рядко — вниманието на Цамблук. Прави впечатление, че в немногочислената група на съществителните със суфикси -остъ и -ота, отразяващи отрицателни вътрешни човешки качества, има най-много лексеми, непознати на класическите старобългарски паметници. И тези лексеми са предимно от Цамблаковите произведения.

Посочените чрез съществителни на -остъ и -ота външни качества на героите в творбите на Евтимий и Цамблук са изключително положителни, без да са разнообразни. В почти всички случаи се изтъква красотата на героите. Красиви у Евтимий са Петка, Теофана, Неделя, Исус, ангелите, а у Цамблук — великомъченик Георги, Исус, Богородица.

Интересно е обаче, че състоянията на героите, изразени чрез съществителни със суфикси -остъ и -ота в произведенията на двамата автори, са в повечето случаи негативни.

Ако се опитаме да определим кои човешки качества се приписват най-често на божествените сили, ще се натъкнем на любопитен факт. Едни от най-често срещаните лексеми на -остъ и -ота в творбите на Евтимий — *мнлостъ*, *прѣмждростъ*, *благостъ*, *щедрота* — се приписват почти винаги на бога. Същото не може да се каже за произведенията на Цамблук. В тях лексемата *щедрота* не се среща, а *мнлостъ*, *прѣмждростъ*, *благостъ* се отнасят до бог в ограничен брой примери. Особено показателна е лексемата *прѣмждростъ*, която само в 2 от своите 22 словоупотреби е използвана от Цамблук за характеристика на Исус. Понеже в по-ранните класически старобългарски паметници *прѣмждростъ* се отнася обикновено до бог, а в по-късните — до бог и до човек,²⁶ може да се заключи, че в произведенията на Евтимий думата е с по-архаична употреба, отколкото у Цамблук.

С помощта на съществителните със суфикси -остъ и -ота Евтимий характеризира сравнително малко неща от мъртвия свят: града, божия храм, небесните тела, златото. Всички с изключение на златото се отличават с красота. У Цамблук предметите, характеризирани посредством съществителни на -остъ и -ота, са по-разнообразни. Това са градът, местността, божият храм, градината, цветето, дървото, въздухът, тъканта, кожата, съкровището. И при Цамблук градът и божият храм са красиви. Красиви са още градината, дървото, цветето. Изобщо красотата на хората и предметите е на особена почит в произведенията на двамата творци.

От образуванятия на -остъ и -ота у Евтимий и Цамблук пространствени отношения изразяват 3 лексеми: *высота*, *дългота* и *широта*.

Само на Цамблук са познати съществителни на -остъ и -ота, които означават временни отношения, природни явления и качество на животно.

Незначителна част от абстрактните съществителни със суфикси -остъ и -ота в произведенията на Евтимий и Цамблук са употребени с конкретно, със събирателно и с лично значение.

У Евтимий с конкретно значение се срещат 7 лексеми с 15 словоупотреби, а именно: *свѣтълостъ* 'светли райски селения' (1) — Н не тѣжѣ доухъ нх въ небесныхъ свѣтаостехъ оупокон, нж н тѣлеса нх на

²⁶ Р. М. Цейтлин. Цит. съч., с. 231.

земли прославен (Калуж. 57); высота 'високо място, височина' (1) — Въздыде же н въ светын Сѣнь, на высотѣ соущи светаго града, къ югоу, на немже блажена Елена прѣкрасна създа црѣковь (Калуж. 133); доброты 'звезды' (1) — Небо оукрашенъ създанными добротами (Калуж. 159); красота 'украшение' (1) — яко на женѣхъ въложн на ма вѣнецъ н яко невѣстѣхъ оукрашенъ ма красотѣхъ (Кулаж. 284); мокрота 'мокрота, влага' (4) — Помываѣхъ трѣицъ сватын потѣхъ вѣномъ н топлотѣхъ н обрысавъ вѣспасѣхъ въса мокротѣхъ гѣбохъ, якоже не остави никакоже вънатрѣхъ какоуе аѣбо мокротѣхъ (Калуж. 305); пѣстроты 'украшения' (1) — Сѣло оукрашенъ брачнными пѣстротами н златомъ (Калуж. 140); топлота 'гореща, вряла вода, която по време на литургията преди причастието се влива в Потира'²⁷ (6) — Н дѣакнѣмъ рекшоу амни, приносѣхъ топлотѣхъ. Н принесъ тѣхъ, глаголетъ къ нрѣвѣ: благословенъ, владыко, топлотѣхъ... Дѣакни же, дрѣжѣхъ лѣвохъ рѣжѣхъ сватын потѣхъ, въливаетъ топлотѣхъ доволно (Калуж. 302).

На класическите старобългарски паметници и по-точно на Супрасълския сборник с такива конкретни значения са познати само лексемите красота и топлота.²⁸

У Цамблак с конкретно значение са 13 словоупотреби на следните 10 лексеми: мнлостъ 'милостиня, подаяние' (1) — Егда же оумнѣ моантѣмъ дѣаше, пакы роуцѣ мнлостъ дѣнствоваахъ (Грам. 60.4); прѣмѣдростъ 'книга на премъдростта на Соломон' (1) — Нъ н въ прѣмѣдростн писано кѣсть (Грам. 60.4); твѣрдостъ 'крепост, твърдина' (1) — Н самого мѣста положеніе ѡтнждъ, къ прѣатѣхъ жестоко, яко н кромѣ стѣнь естѣствѣнохъ твѣрдѡстнхъ долаѣти (Рус.-Гъл. 50.1); высоты 'висини, небеса' (2) — По сѣрдѣхъ насъ нынѣ невѣднѣмъ ѡтъ неизреченныхъ высѡтъ съшѣдъ прѣстѡнтѣхъ (Грам. 60.1); доброты красоти, украшения' (1) — Въсѣмъ, глагола, челоуѣчьскаго естѣства добротами оукрашена та зрю, Димитріе (Мак. 1914); мокрота 'течност, вода' (1) — являѣтъ бо са въ вѣтѣхѡмъ богу во облацн, нзо блака бесѣдоваѣхъ ко сватымъ, легокѣ же яко не нмѡуѣхъ земны мокроты, но весь свѣтелъ же н бѣлъ (Мак. 414); острота 'острие' (3) — Что оубѡ. Егда дѣнствоваа своимъ естѣвъ жельзнаа ѡстрѡта, съпрѡтнвно еже пачѣ пострада. пѣлѣти коснѣхъ са (Яцим. 19); пѣстрѡта 'украса, украшение' (1) — Н тамо убо въ рнзѣхъ позлащенѣнахъ, здѣже расны златыми одѣана н ренспрецена. ѡтвсюду съ прѣумноженіемъ тоя славу являѣа: пѣстрѡта бо не ѡтъ єднѡго, но ѡтъ многнхъ вѣдѣхъ составленіе нмѣтъ (Мак. 413); тагѡта 'тежест, товар' (1) — Подъ некынъ велн камень прѡстрѣти стѣго н того врѣхоу еѡ прѣвалнѣти. яко да тагѡтохъ не тѣкмо пѣлѣти нъ н кѡстн съкрѣпнѣхъ (Яцим. 25); шнротъ 'земна шир, земя' (1) — Дѡлаѣѣтъ менѣ же н тебѣ въ толнцѣхъ шнротѣхъ землѣнѣхъ жнтѣлѣствовати (Грам. 27.4).

²⁷ Тълкуването е взето от И. Г. Бакалов. Църковно-славянско-български речник. Севлиево, 1897, с. 207.

²⁸ Тези и всички следващи данни за семантиката на думите със суфикси -остъ и -ѡта в класическите старобългарски паметници са от вече цитираната дисертация на Р. М. Цейтлин.

Същите конкретни значения в класическите старобългарски паметници имат лексемите *прѣмѣдрость*, *мнлост*, *высота*. Вместо *острота* 'острие' в класическите старобългарски паметници откриваме *острость* и *острнѣ*.

Със събирателно значение са употребени по веднъж в Евтимиевата Литургия на Василий Велики думите: *старость* 'стари хора, старци' и *юность* 'млади хора, младеж' — *Скровница нх испълни въсьекого блага, съпрѣжница нх въ мнрѣ и єдннмысли съблюди, младенца възпитан, юность накажи, старость оукрѣпи, малодоушныѣ вѣшн, расточеныѣ съверн* (Калуж. 384). В класическите старобългарски паметници двете думи нямат събирателно значение. Със значение 'старики' лексемата *старость* е фиксирана в речника на Срезневски. Примерът е от Сказание за Борис и Глеб по препис от XIV в.

Единственото персонифицирано съществително съ суфикс *-ость* се среща също в творбите на Евтимий. Откриваме го 3 пъти в Послание до угровлахийския митрополит Антим, 1 път — в Послание до атонския монах Киприан (във въпросите на Киприан до Патриарх Евтимий), 2 пъти — в Житие на Иван Рилски (в писмото на цар Петър до светеца и в писмото на цар Асен до търновския патриарх Василий) и 1 път — в Похвално слово за Неделя. По-честата употреба на думите със суфикс *-ость* със значение на лица в староруски език е позволила на Н. М. Шански да направи за тях следното заключение: „Их характерной особенностью является определение, выраженное притяжательными местоимениями (мой, наш), присутствующее с необходимостью при существительном и на *-ость* со значением лица, без которого такое значение в слове на *-ость*, очевидно, было бы невозможно.“²⁹ В нашия български материал се наблюдава нещо подобно: на 6 места у Евтимий думата *святость* е предхождана от притежателното местоимение *твоя* — *Н о семь молнмъ просвѣтити се мысля, не тѣчю же, нѣ и ннаа, єанка твоя вѣсть светость, могоущаа насъ ползевати* (Калуж. 232); *Сѣа вѣса, єанка пишюу и хоцюу писати къ твоєи светости, не іако вѣдещюу ти пишюу сѣа* (Калуж. 241); *Н се нынѣ іако ѿ сына нѣкоего глѣбока възвнѣвъ, възхотѣх твоѣ святость видѣти* (Калуж. 19). По данни на речника на Срезневски изразът *твоя святость* се среща в Никонови пандекти (по препис от XIV в.) със значение 'титул епископа'. У Евтимий изразът *твоя святость* не може да бъде разглеждан като определена духовна титла, понеже се отнася към духовни лица от различен ранг — патриарх, митрополит, монах.

В Евтимиевото Похвално слово за Неделя персонифицираното съществително *святость* е с по-особена употреба. Съчетано е с прилагателното *вышняя* и е синоним на бог: *Не мogy трѣпѣти въ таквѣхъ и тѣлнкѣхъ благѣхъ кыпаша чловѣка, прѣльстнѣвъ обоженіа того запень, надежде, нже ѿ вышнаѣ ннзпадын святости* (Калуж. 159).

В класическите старобългарски паметници думата *святость* съществува с основното си абстрактно значение 'светост, непорочност'.

²⁹ Вж. кандидатската дисертация на Н. М. Шанский. Из истории имен существительных на *-ость* в русском литературном языке. М., 1948, с. 183.

Както в старобългарските паметници, така и в произведенията на Евтимий и Цамблак абстрактните съществителни със суфикси -остъ и -ота проявяват склонност към адвербиална употреба.⁸⁰ Някои от тях, като лъпота, висота, дългота, сътостъ у Евтимий и лъпота, висота у Цамблак, са адвербиализирани в почти всички свои словоупотреби. Проблемът за адвербиализацията на съществителните със суфикси -остъ и -ота в творбите на двамата писатели заслужава специално проучване, защото е неразривно свързан със засилената употреба на истинските наречия у Евтимий.⁸¹ Поради липса на място това ще бъде направено в отделно изследване.

Много важен е и проблемът за синонимията при анализиранияте съществителни, но по същите причини не може да бъде разгледан тук.

* * *

И така съществителните със суфикси -остъ и -ота се оказват подходящ словесен материал за „високия стил“ на Евтимиевите и Цамблаковите творби.

По отношение лексемния състав на тези съществителни Евтимий е по-близо до старобългарската класика. Употребените от него лексеми с малки изключения са известни ако не на класическите старобългарски паметници, то поне на старобългарските писатели. Цамблак е по-оригинален. В произведенията му се срещат повече лексеми на -остъ и -ота, незасвидетелствувани в старобългарските паметници. У него откриваме и словообразователен модел на съществителни със суфикс -остъ, който старобългарските паметници не познават. И двамата писатели показват по-голяма близост с паметниците от източнобългарски произход, преди всичко със Супрасълския сборник и със съчиненията на Йоан Екзарх.

В произведенията на Евтимий и Цамблак думите на -остъ и -ота функционират главно с първичните си абстрактни значения, които се отнасят най-често до качества и състояния на човека. Това е своеобразно доказателство за нарасналия интерес на средновековния писател към човешката личност.

Направената съпоставителна характеристика на съществителните със суфикси -остъ и -ота в произведенията на Евтимий Търновски и Григорий Цамблак ни убеждава още веднъж в необходимостта от по-скорошно проучване на цялото „търновско“ словно богатство. По този начин българската историческа лексикология ще получи нови писмени данни за съществуването на неизвестни досега лексеми, както и за жизнеността на старобългарското лексикално наследство.

⁸⁰ За т. нар. „наречна употреба“ на абстрактните съществителни в старобългарските паметници вж. у К. И. Ходова. Падежи с предлози в старославянском языке. М., 1971, с. 114, 140—160.

⁸¹ До тази констатация достига проф. Д. Иванова-Мирчева. Евтимий Търновски, писател-творец на литературния български език от късното средновековие. — В: Търновска книжовна школа, с. 204.